

FUNDAMENTALS OF THE LINGUISTIC APPROACH TO THE CATEGORY OF TEMPERAMENT

Abdullaeva Rokhila,

University uzbek language and literature named after Alisher Navoi
University Senior teacher, Phd

Annotation:

This article discusses the category of temperament, which is a philosophical category, and its study in world science, the basics of approaching the category from a linguistic point of view.

Keywords:

Temperament, character, linguistic approach, pedagogical approach, psyche, personality, ethics, category.

Инсон, унинг ички олами, руҳияти мавзуси барча даврлар учун бирдек долзарблик касб этади. Хусусан, ҳануз ўзининг аниқ таърифига эга бўлмаган характер, темперамент, мижоз, хулқ-ахлоқ, руҳият, дунёқараш сингари морал абстракт жиҳатлари борки, аниқ черагаси, умуминсоний параметрлари белгиланмаган. Хусусан, темперамент ҳақида ҳам худди шундай таърифни бериш мумкин. Темперамент категорияси тадқиқи замонавий психологиянинг асосий мавзуларидан бири ҳисобланади. Темпераментга бўлган қизиқиш қадимги дунё тарихидан бошланган бўлиб, Гиппократ, Гален замонидаёқ турли назариялар асосида талқин қилина бошланган¹. Темпераментга доир мулоҳазаларнинг деярли барчасида учрайдиган, темпераментнинг моҳиятини кўрсатувчи жиҳат – инсоннинг исталган фаолият турида муваффақият қозониши ва аксинча омадсизликка учрашига сабаб бўладиган хусусиятлар мажмуаси эканлигидадир. Худди шу таърифдан келиб чиққан ҳолда темперамент ва характерга мансуб бўлган хусусиятлар ҳақида кичик бир хулосани бериб ўтишимиз мумкин. Характер-хусусиятлари инсонларнинг жамиятда ҳукмрон бўлган одоб-ахлоқ нормаларига ва жамият аъзоларига бўлган муносабатини кўрсатади. Келтирилган ўринларда характернинг моҳияти намён бўлади. Темперамент инсоннинг маълум бир фаолият жараёнида кўзга ташланадиган қирраси бўлиб, инсоннинг шахсий ўсиши учун ёрдам берадиган хусусиятларни ўз ичига олади. Масалан, инсоннинг ақл, дид, фаҳм-фаросат билан боғлиқ бўлган жиҳатлари темперамент кўрсаткичидир. Темперамент хусусиятлари ҳам характер-хусусиятлари сингари муносабат асосида воқеланади, характер сингари инсоннинг таърифида асосий кўрсаткичлардан бири сифатида келтирилади, бироқ темпераментнинг асоси инсон туғилиши биланоқ унда пайдо бўлиши билан изоҳланади². Характер инсонда ижтимоий муҳит, социал мансублик ва бир қатор ташқи омиллар асосида пайдо бўлади, темперамент кўрсаткичлари инсонда туғилиши билан рўёбга чиқиб болалик чоғидан бошлаб намён бўлади. Аҳамиятли жиҳати шундаки, темперамент ҳам худди характер сингари динамик ҳолатда бўлади, ўсади ва кенгаяди, бироқ характердан фарқли равишда мутлақо ўзгариб кетмайди. Инсонда характер ва темперамент белгиларининг ривожланиши ва барқарорлашиши учун энг аҳамиятли давр бу – болалик ва ўсмирлик давридир. Айни даврдаги тўғри муносабат, темперамент имкониятларининг намён бўлишига, мўтадил характер-хусусияти устувор бўлишига сабаб бўлади. Темперамент ҳам характер сингари ташқи омиллар асосида яшайди. Ушбу жараённинг, муайян социал омилнинг таъсирини кўрсатган тадқиқотлар ҳам мавжуд. Масалан, рус олими В.М.Русалов социал йўналганлик ва эмоционаллик, Ж.Гилфорд, К.Лоуэлл социал мослашувчанлик, Р.Пломкин, Л.Тарстон социал аффилиция нуқтаиназардан ёндашганлар,³ лекин ҳар доим ҳам инсоннинг социал муҳитдаги ҳолати, жамият ахлоқ нормаларига бўлган муносабати унинг темпераментини намён қилавермайди.

¹ Ғозиев Э. Умумий психология. – Т.: Университет, 2002. – 94-б.

² Ян Бинь. Этнопсихологические особенности темперамента и общительности у китайских и российских студентов: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – С.24.

³ Сальшкова М.В. Темперамент как музыкально-художественный феномен: Автореф. дисс. ... канд. культур. наук. – Саратов, 2008. – С.28.

Характер, темперамент, ахлоқ қоришиқ ҳолда яшаб, биргаликда мавжуд бўлсада, алоҳида ҳодисалардир.

Ўзбек мумтоз манбаларида, Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”да⁴ (мазкур манбада характер тушунчаси мижоз сўзи орқали ифодаланган), Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”⁵ асарида характер, соғлиқ, нутқ, уйқунинг инсон мижозига боғлиқ эканлиги айтилган.

Замонавий психология илмида темпераментга ёндашувнинг икки кўриниши структур ва типологик ёндашув турлари мавжуд. Структур ёндашув вакиллари темпераментни тушунтиришда, белгилар мажмуасини асосий ўринга қўядилар. Структур ёндашувнинг йирик намоёндалари С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, В.Д.Небилицин, В.С.Мерлин, А.И. Крупнов, Я.Стерляю, М.Зиккермандир⁶. Типологик ёндашув вакиллари эса йўналиш номидан келиб чиққан ҳолда темпераментни турларга ажратган ҳолда, уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда номлаганлар. Бугунги тўрт темперамент айна типологик ёндашув вакилларининг хизматидир. Темпераментга типологик ёндашувнинг икки кўриниши ажралиб туради, бироқ характер-хусусиятларининг муносабат доираси асосида қилинган таснифи ҳар жабҳада ўзини оқламагани сингари темпераментнинг типологик таснифи ҳам ўзини тўлатқис оқламайди.⁷ Темперамент шахсиятнинг шакллантирувчи ва инсонлараро муносабатда воқеланувчи ҳодиса. Темпераментнинг мулоқот жараёнида намоён бўладиган ҳолати – инсоннинг мулоқотга ва мулоқот мавзусига тез кириша олиши ва ёки аксинча мулоқот жараёнига киришиб кета олмаслиги, мулоқот жараёнида мутлақо тормозланиб қолиши каби ҳолатларда намоён бўлади. Киришимлилик характер-хусусиятидан кўра кўпроқ темперамент кўрсаткичига мос келади, бироқ инсонлараро мулоқот муҳитида инсон хусусида қилинган хулоса ҳар доим ҳам инсон ҳақида хулоса чиқариш учун етарли бўлмайди. Мулоқот жараёни вақт жиҳатидан чекланган ва унда инсон ўз темперамент хусусиятларини тўлиқ намоён қила олмайди. Исталган тилнинг характер-хусусиятини ифодаловчи бирликлари таҳлилга тортилганда кишининг билими, дунёқараши ва фаҳм-фаросатини акс эттирувчи хусусиятлар ажралиб қолади. Кишининг ақлий қобилияти ва жамиятда мулоқот жараёнида намоён бўлувчи ақлий хусусиятлари инсоннинг характер-хусусиятлари доирасига қиради, характер қирралари намоён бўладиган муносабатлар доирасида инсоннинг билим, фаҳм-фаросатида даража белгилаш билан баҳо берилади, бироқ ақлий кўрсаткичлар характер эмас, темперамент кўрсаткичидир.

XXI асрга келиб дунё илм-фанида глобаллашув жараёни тезлашиб бормоқда. Бу соҳаларнинг бири-бирига жадал кириб бориши ва таъсири билан изоҳланади. Темперамент ўтган асрнинг ўрталарида тилшунослик билан яқинлаша бошлаган. Рус тилшунослигида ўтган асрнинг сўнгги чораги ва янги асрнинг биринчи горагида мавзу доирасида бир неча тадқиқотлар амалга оширилди. Уларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) темперамент ва тил, нутқнинг алоқадорлиги ва темперамент нутқининг фарқли жиҳатлари; б) темперамент ва тил ўқитиш жараёни. Бугунги ўзбек тилшунослиги учун ҳам мазкур йўналишлардаги тадқиқотлар зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ғозиев Э. Умумий психология. – Т.: Университет, 2002. – 94-б.
2. Ян Бинь. Этнопсихологические особенности темперамента и общительности у китайских и российских студентов: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – С.24.
3. Сальшкова М.В. Темперамент как музыкально-художественный феномен: Автореф. дисс. ... канд. культур. наук. – Саратов, 2008. – С.28.

⁴ Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1983. –13-б.

⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билик. – Т.: Чўлпон номидаги халқ мероси нашриёти, 2007. – 18-б.

⁶ Власова Л.А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2007. – С. 28.

⁷Королёва Е.В. Нестандартные коммуникативные ситуация с участием представителей разных психологических типов темперамента (на материале судебной речи): Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С. 24.

4. Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1983. –13-б.
5. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билик. – Т.: Чўлпон номидаги халқ мероси нашриёти, 2007. – 18-б
6. Власова Л.А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2007. – С. 28.
7. Королёва Е.В. Нестандартные коммуникативные ситуация с участием представителей разных психологических типов темперамента (на материале судебной речи): Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С. 24.